

WOJSKO JAKO ZBIOROWOŚĆ I GRUPA SPOŁECZNA

ABSTRAKT

Artykuł przedstawia różne możliwości socjologicznej charakterystyki wojska. Opisuje wojsko jako zbiorowość społeczną, która może być traktowana jako „populacja”, „zbiór statystyczny”, „kategoria socjologiczna” i „kategoria społeczna”. Następnie charakteryzuje je jako „grupę społeczną” o przewadze więzi formalnej nad personalną, własnym systemie uwarstwienia i dużych możliwościach socjalizacyjnych. Wreszcie przedstawia wojsko jako „grupę zorganizowaną” (dyspozycyjną, o wysokiej niezawodności), czyli „biurokratyczną organizację” społeczną: z jednej strony – przeznaczoną do walki (bojową); z drugiej strony – przeznaczoną do misji pokojowych czy też operacji innych niż wojenne.

SŁOWA KLUCZOWE

wojsko, zbiorowość społeczna, grupa społeczna, grupa zorganizowana, grupa dyspozycyjna, biurokratyczna organizacja

WSTĘP

Siły zbrojne jako określona zbiorowość i grupa społeczna budziły i budzą zainteresowanie, którego wyrazem są zarówno liczne opracowania teoretyczne, jak i badania naukowe przede wszystkim o charakterze socjologicznym. Zainteresowanie to wynika ze szczególnej roli wojska w politycznej organizacji społeczeństwa, pełnionych funkcji i wpływu na całokształt życia społecznego. Istniejące opracowania charakteryzują się dużą różnorodnością podejść teoretycznych i badawczych w przedstawianiu problemów związanych z istotą, miejscem i rolą wojska jako grupy w społeczeństwie. W swoim artykule dokonuję próby analizy socjologicznej wojska jako zbiorowości społecznej, jako grupy społecznej i jako grupy zorganizowanej czy też organizacji społecznej.

WOJSKO JAKO ZBIOROWOŚĆ SPOŁECZNA

Wychodząc z założenia socjologicznego, że wojsko jest swoistą zbiorowością społeczną, można ustanowić dogodny punkt wyjścia do analizy bardziej stabilnych i skryształizowanych całości społecznych zwanych „grupą społeczną”¹. Wolno najpierw doszukiwać się pewnych ogólnych wyróżników wojska jako zbiorowości społecznej, aby następnie przejść do bardziej precyzyjnego określenia jego istoty. Idąc tym tropem wojsko, podobnie jak inne zbiorowości ludzkie, ze względu na przypisane mu cechy upodabniające i różniące może występować w kilku różnych, coraz bardziej złożonych, postaciach.

Punktem wyjścia perspektywy grupowej w socjologicznej analizie wojska jest dość banalna konstatacja, że armia, podobnie jak wiele innych zbiorowości społecznych, składa się z jednostek, a więc żołnierzy. Inaczej mówiąc wojsko, siły zbrojne, to po prostu pewna **populacja** ludzi w mundurach. Populacja taka, jak to postrzega Piotr Sztompka², to najprostsza forma ludzkiej zbiorowości. Podstawową cechą charakterystyczną tego typu zbiorowości jest jej liczebność. Następnie, zasadne wydaje się ustalenie, kim są jednostki konstytuujące tę zbiorowość, jakimi cechami się charakteryzują. Takie statystyczne czy też socjograficzne podejście do wojska można także odnaleźć w niektórych wojskowych ośrodkach badawczych (np. Obserwatorium Socjologiczne Armii Francuskiej).

Drugą formą zbiorowości społecznej jest **kategoria statystyczna**, czyli zbiór jednostek, w tym przypadku żołnierzy, podobnych do siebie pod jakimś względem i różniących się pod tym samym względem od innych. Przykładem takich kategorii (zbiorów) statystycznych są: kobiety, uczniowie, emeryci, Polacy czy przywołani już żołnierze. Żołnierze wtedy stanowią kategorię statystyczną bądź też statystyczny, kiedy staramy się wskazać np. na potrzeby badań: Jaka jest ich liczebność w obrębie danej populacji? i Jak rozkłada się terytorialnie? (w jakich garnizonach czy bazach są rozlokowani). Znaczenie kategorii statystycznych, które przysługują jednej i tej samej osobie, nie jest równe. To, jakie cechy są społecznie doniosłe, zmienia się w czasie, np. do niedawna pobór był istotny jako jedna z podstawowych form służby wojskowej i zarazem wyróżnik żołnierza. Po uzawodowieniu Wojska Polskiego ta właściwość czy też cecha przestała mieć jakiegokolwiek znaczenie. Pojawia się natomiast nowa kategoria statystyczna, jaką będą żołnierze obrony terytorialnej.

Trzecią postacią czy też formą zbiorowości jest **kategoria socjologiczna**, czyli zbiór ludzi podobnych pod względem istotnej społecznie cechy, która implikuje realne podobieństwo sytuacji życiowej.

¹ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 245.

² P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Warszawa 2002, s. 193.

Taką formę zbiorowości, jak twierdzi Sztompka, stanowi wspólnota. Jest to już nie tylko policzalna zbiorowość, ale zbiorowość ludzi, których łączy realne podobieństwo sytuacji życiowej, interesów, szans³. Na określenie takiej obiektywnej wspólnoty położenia, która ma istotne znaczenie, używa się terminu „więź obiektywna” lub „solidarność mechaniczna” (Emil Durkheim). Do czynników generujących tę więź można zaliczyć *pleć, wiek, rasę, narodowość, obywatelstwo, rodzaj pracy* itp. Taką formą zbiorowości, ze względu na charakter wykonywanych czynności oraz podobieństwo sytuacji życiowej, może być korpus oficerski czy korpus podoficerski wojska, czy też grupa zawodowych szeregowych⁴.

Czwartą, jeszcze bardziej złożoną, formą zbiorowości jest **kategoria społeczna**⁵. Zbliżony charakter mają także różne grupy specjalne (antyterrorystyczne) wojska, które muszą się cechować szczególnie zgraniem, solidarnością, lojalnością oraz wzajemnym zaufaniem. W pewnych zatem przypadkach, gdy podobnej sytuacji życiowej i położeniu społecznemu danej zbiorowości towarzyszy rozwinięta samoświadomość czy też tożsamość zbiorowa, mamy coś więcej niż tylko kategorię socjologiczną. Taką zbiorowość, której cechą jest posiadanie subiektywnej więzi społecznej, nazywamy kategorią społeczną. Więź subiektywna to poczucie wspólnoty żołnierzy z członkami swojej grupy, pododdziału, oddziału czy nawet rodzaju wojsk, czy rodzaju sił zbrojnych. Jak wykazują badania amerykańskich psychologów społecznych i socjologów, taka więź może kształtować się stopniowo, i wymagać spełnienia pewnych warunków oraz czasu⁶.

WOJSKO JAKO GRUPA SPOŁECZNA

W badaniach nad grupami społecznymi można wyodrębnić kilka perspektyw badawczych, z których najbardziej znane to: interakcjonistyczna i mikrostrukturalistyczna. W tych dwóch perspektywach badawczych jest także rozpatrywane wojsko.

PERSPEKTYWA INTERAKCJONISTYCZNA

Przyjmując, że istnieją zbiorowości społeczne o różnym charakterze, należy zwrócić uwagę na to, że po spełnieniu pewnych warunków zbiorowość może przyjąć postać grupy społecznej. Według Sztompki grupą społeczną jest zbiorowość, która posiada wszystkie cechy definicyjne zbiorowości będące podstawą ich integracji, tj.: 1) stanowi wielość jednostek (populacja), 2) wykazuje podobieństwo cechy (zbiór statystyczny), 3) odznacza się podobieństwem cechy statystycznie istotnej (kategoria socjologiczna), 4) posiada świadomość wspólnoty i odrębności (kategoria społeczna). Oprócz tego 5) podstawą integracji członków tego typu zbiorowości są interakcje z podobnymi sobie⁷.

Użyteczność praktyczna przedstawionej przez Sztompkę typologii zbiorowości dla wojska jest duża, ponieważ zawiera trzy typy informacji: 1) typologię różnych form zbiorowości społecznych od najprostszych do bardzo złożonych wraz z kryteriami ich wyodrębniania, 2) sekwencję krystalizowania

³ Tamże, s. 183–184.

⁴ Tamże, s. 193.

⁵ Tamże, s. 185.

⁶ Zob. P. T. Bartone, F. R. Kirkland, *Optimal Leadership in Small Army Units* [w:] *Handbook of Military Psychology*, R. Gal, A. D. Mangelsdorff (ed.), New York 1991, s. 393–409.

⁷ Tamże, s. 193.

się i komplikowania tych zbiorowości i 3) przeciwną do tego procesu sekwencję dekonstrukcji tych zbiorowości, czyli sekwencję ich rozpadu.

Należy jednak zauważyć, że przedstawione tu podejście interakcjonistyczne w definiowaniu grupy społecznej ma swoje ograniczenia. Barbara Szacka słusznie zauważa, że *Interakcje między członkami zbiorowości oraz poczucie wspólnoty wyraźnie odróżniają grupę społeczną od przypadkowego zbioru jednostek, ale nie pozwalają już na wytyczenie granicy między nietrwałymi <quasi grupami> a grupami społecznymi, które są trwałymi i spójnymi całościami*⁸. Jej zdaniem aby zbiór ludzi takich jak żołnierze można było traktować jako grupę, powinien on spełniać cztery cechy. Powinna to być zbiorowość ludzi, która: (a) wchodzi ze sobą w interakcje, (b) uznaje wspólne wartości, (c) ma świadomość bycia grupą, a ponadto (d) jest wewnętrznie ustrukturyzowana. Ten ostatni składnik jest ważny, ponieważ wyjaśnia, dlaczego interakcje zachodzą „wedle stałych wzorów” i wskazuje, że grupa to taki zbiór osób, których pozycje i role są ze sobą powiązane.

PERSPEKTYWA MIKROSTRUKTURALISTYCZNA

Pojęcie grupy jest też przedmiotem zainteresowania mikrosocjologii, którą określa się jako strukturalistyczną⁹. Perspektywa ta jest obecna w badaniach realizowanych w wojsku w odniesieniu do małych grup i struktur społecznych. W tym ujęciu „grupa społeczna” to mała zbiorowość żołnierzy, którą oprócz cech wskazanych przez Sztompkę, charakteryzują także struktury wewnątrzgrupowe. Do takich struktur można zaliczyć załogi, drużyny, plutony, kompanie. Istnienie struktur wewnątrzgrupowych stanowi warunek konieczny do uznania danej zbiorowości żołnierskiej za grupę społeczną. W literaturze socjologicznej, także z zakresu socjologii wojska, wymienia się trzy typy struktur wewnątrzgrupowych: 1) strukturę socjometryczną, 2) strukturę przywództwa i 3) strukturę komunikowania¹⁰.

Znajduje to szczególnie uzasadnienie w warunkach wojska, ponieważ istnienie tych struktur (przede wszystkim ustanowionych formalnie), nie wynika z procesów interakcyjnych, ale stanowi czynnik pierwotniejszym w stosunku do nich i je określających. Z tej perspektywy interakcje są postrzegane jako zewnętrzny przejaw (jawnych i/lub ukrytych) wewnątrzgrupowych struktur. *Grupa społeczna, jak twierdzi Jacek Szmátka, wymusza skutecznie na swych członkach zarówno częstotliwość, jak i treść interakcji, w jakie wchodzić oni nawzajem*¹¹. W przypadku wojska wymuszanie częstotliwości i treści interakcji przez formalne struktury wewnątrzgrupowe jest wyjątkowo silne, w związku z czym mówi się o silnie socjalizującym czy też wychowawczym wpływie wojska jako grupy na swoich członków.

Jadwiga Mazur trafnie zauważa, że również procesy samookreślenia się i powstawania świadomości bycia grupą są traktowane przy tym podejściu jako wtórne w stosunku do wewnętrznych struktur grupy, ponieważ to one (struktury) *determinują, kontrolują i wymuszają świadomość bycia grupą, podzielaną przez większość jej członków oraz procesy samookreślenia*¹². Tak postrzegana grupa społeczna, tzn. jako samoistna całość, jest czymś więcej niż sumą składających się na nią jednostek i do nich nieredukowalną. Natomiast przekształcenie się analitycznego zbioru ludzkiego w grupę społeczną

⁸ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 187.

⁹ Zob. J. Szmátka, *Małe struktury społeczne. Wstęp do mikrosocjologii strukturalnej*, Warszawa 1989.

¹⁰ B. Szacka, dz. cyt., s. 188.

¹¹ J. Szmátka, dz. cyt., s. 46.

¹² J. Mazur, *Grupa społeczna* [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa 1998, s. 261.

o wykrystalizowanych strukturach wewnętrznych, trwałej świadomości grupowej i wyraźnej strukturze powoduje, że grupa jakby autonomizuje się, usamodzielnia i oddziela zarówno od działań jednostki, jak i jej stanów świadomościowych i w pewnym sensie przeciwstawia się jednostce, staje się wobec niej samodzielnym niezależnym od jednostki podmiotem działań, wymogów i nacisków¹³.

Tak rozumiane grupy tworzą zewnętrzną w stosunku do jednostki rzeczywistość i wywierają na nią rozmaite naciski oraz stosują wobec niej różne formy przymusu. W rezultacie istotną cechą takiej grupy, obok struktur wewnątrzgrupowych, jest także to, że wytwarza ona swoje własne normy, wartości, wzory zachowań i reguły postępowania, których uznawanie i przestrzeganie obowiązuje członków grupy i tym sposobem staje się instrumentem kontroli społecznej.

PERSPEKTYWA UNIWERSALNA

W socjologicznej charakterystyce wojska jako grupy społecznej ujawnia się także perspektywa uniwersalna – makro-, mezzo- i mikrosocjologiczna. Występuje ona w przypadku szerokiego definiowania grupy społecznej. Szerokie rozumienie tego terminu jest charakterystyczne dla Stanisława Ossowskiego¹⁴ i Pawła Rybickiego¹⁵. Obaj autorzy prezentują swoje stanowisko *explicite*.

Według Ossowskiego *analiza skomplikowanej struktury nowoczesnych społeczeństw i rozszerzanie się socjologicznej problematyki narzuciły potrzebę terminu, który mógłby mieć zastosowanie do zjawisk różnej skali i który by mógł obejmować wszelkie typy zespołów ludzkich warunkujących w taki lub inny sposób owe zjawiska. Takim terminem, który objął zarówno klasę społeczną i zbiorowość religijną, jak i rodzinę, zarówno wspólnotę wiejską, jak i stowarzyszenie sportowe lub partię polityczną, zarówno grupę zawodową i klub towarzyski, jak i plemię i naród nowoczesny, stała się <grupa społeczna>*¹⁶.

Rybicki wskazując na rozległość terminu grupa społeczna, uważał, że w jego zakresie mieści się tak dobrze ród, plemię, naród, jak i gmina wyznaniowa, towarzystwo wyznaniowe, klasa szkolna, tłum rewolucyjny – słowem wszelka zbiorowość społeczna, mała czy wielka, jaką tylko można spotkać w życiu¹⁷. Krócej, ale też bardzo szeroko, ujmuje to Albion Woodbury Small, który definiuje grupę społeczną jako *Wszelki zbiór osób, które możemy ujmować jako całość ze względu na jakiegokolwiek godne uwagi stosunki (społeczne) zachodzące między członkami*¹⁸.

W literaturze podejmującej analizę wojska widoczne jest takie szerokie makro-, mezzo- i mikrosocjologiczne podejście. Siły zbrojne z uwagi na liczebność mogą być zaliczane do wielkich zbiorowości i całości społecznych. Ze względów organizacyjnych i dysponowanie bronią oraz sprzętem bojowym są wielkimi grupami o wielce zróżnicowanej strukturze wewnętrznej. Składają się z wielu mniejszych zbiorowości i grup społecznych formalnie wyodrębnionych (do takich należą oprócz już wymienionych pododdziałów większe całości jak: batalion, pułk, brygada, korpus o różnorodnym charakterze zależnym od rodzaju wojsk i służb) i rodzaju więzi społecznej. Funkcjonowanie wojska jako całości, a więc sił zbrojnych, jest uzależnione od zachowań mniejszych grup: pododdziałów, oddziałów, związków taktycznych i operacyjnych, a także rodzajów sił zbrojnych itd.¹⁹.

¹³ J. Szmátka, *Próba strukturalistycznej koncepcji małej grupy społecznej* [w:] *Małe struktury społeczne*, Lublin 1989, s. 49.

¹⁴ Zob. S. Ossowski, *Wielogłowy Lewiatan i grupa społeczna. O perypetiach pojęciowych w socjologii* [w:] *Dzieła*, t. 4, Warszawa 1967.

¹⁵ Zob. P. Rybicki, *Struktura społecznego świata*, Warszawa 1979.

¹⁶ S. Ossowski, dz. cyt., s. 148.

¹⁷ P. Rybicki, dz. cyt., s. 647.

¹⁸ S. Ossowski, dz. cyt., s. 148.

¹⁹ Z. Trejnis, *Siły zbrojne w państwie demokratycznym i autorytarnym*, Warszawa 1997, s. 26.

Wyróżnia się także różne zależności między wielkimi i małymi grupami w wojsku o charakterze bezpośrednim i pośrednim. Przyjmuje się, że zwiększenie liczby członków zwiększa możliwości osiągnięcia celów zadaniowych. Zarazem jednak w liczniejszej grupie zmniejsza się jednolitość, jak też spójność, co powoduje różnice w poglądach, a także osłabia zgodność w uznawaniu celów grupy i działań tak potrzebnych w wojsku²⁰. Liczebność grupy wpływa na częstotliwość i poziom komunikacji w grupie. W większych grupach częstotliwość i poziom komunikacji obniżają się w stosunku do małych grup, gdy tymczasem większa częstotliwość komunikowania się i jej jakość przyczynia się do wzrostu solidarności, lojalności i zaufania i, co się z tym wiąże, do większego zaangażowania w działalność grupy.

Szerokie rozumienie pojęcia grupy jest bliższe także Janowi Szczepańskiemu²¹, który prezentuje je *implicite*. Według niego z grupą mamy do czynienia wtedy, kiedy w zbiorowości społecznej występują następujące właściwości: 1) określony system stosunków społecznych; 2) funkcjonująca własna instytucja grupowa, która jest powołana m.in. do regulowania tych stosunków społecznych; 3) wspólne wartości, zasady i normy grupowe; 4) odrębność od innych zbiorowości społecznych. Właściwości te można odnieść do sił zbrojnych jako całości i ich poszczególnych komponentów grupowych i organizacyjnych.

- 1) W wojsku istnieje określony system stosunków społecznych, przez które pojmujemy trwałe elementy więzi społecznej jako *system unormowanych wzajemnych oddziaływań między partnerami, na gruncie określonej platformy*²². Charakter służby wojskowej sprzyja powstaniu podobnej sytuacji życiowej wszystkich żołnierzy; permanentnych (bezpośrednich i pośrednich) styczności przestrzennych, psychicznych i społecznych zmuszających do różnego typu kontaktów oraz rodzących wzajemne prawa i obowiązki. Ta konieczność ciągłego wzajemnego oddziaływania żołnierzy na siebie jest wzmacniana realizacją wspólnych celów i zadań, dysponowaniem szczególnymi środkami militarnymi, wymagającymi posiadania różnorodnych kwalifikacji, które dopiero razem mogą owe środki odpowiednio uruchomić i wykorzystać²³.
- 2) W wielkich grupach zachodzi konieczność tworzenia instytucji grupowych, dzięki którym one w ogóle funkcjonują. Z tego względu liczebność grupy pozostaje w korelacji z organizacją grupy²⁴. W siłach zbrojnych, jako wielkiej grupie ludzi, funkcjonuje wspólna dla całej tej grupy instytucja w postaci centralnego organu kierującego sprawami wojska, który z mocy prawa ma możliwość stanowienia o życiu wojskowym w postaci odpowiednich decyzji. Taką instytucją jest Ministerstwo Obrony Narodowej lub jej odpowiednik. Działanie tej instytucji, w porównaniu z innymi instytucjami kierującymi grupami społecznymi, wzmacniają wyjątkowe uprawnienia do podejmowania decyzji jednoosobowych, które ponadto mają dla podległych stanów osobowych charakter bezdyskusyjny i obligatoryjny.
- 3) Ważnym elementem konstytutywnym grupy społecznej są wspólne wartości dla wszystkich jej członków. Zwolennicy orientacji interpretatywnej w socjologii i teorii komunikowania podkreślają, że grupa społeczna powstaje w wyniku skupiania się zbioru osób wokół pewnych wartości wspólnych lub wokół wspólnego celu działania²⁵. W wojsku jako grupie społecznej występują

²⁰ Tamże, s. 26.

²¹ J. Szczepański, dz. cyt., s. 245.

²² Tamże, s. 190.

²³ Z. Szewczyk, *Wojsko jako zbiorowość społeczna* [w:] *Wojsko w systemie politycznym państwa*, cz. 2, Warszawa 1980, s. 11–12.

²⁴ R. R. Williams, *The Language of the Army in English*, New York 1979, s. 4.

²⁵ J. Szczepański, dz. cyt., s. 245–246.

wspólne wartości o różnorodnym charakterze, a więc zarówno moralno-etyczne, jak i ideowo-polityczne, organizacyjne, zawodowe itp., które wyływają z wartości propagowanych przez istniejący ustrój czy też system polityczny. Wartości te tworzą specyficzny system wojskowych wartości grupowych, wyraźnie rozpoznawalny w porównaniu z systemami wartości istniejącymi w innych grupach społecznych. Morris Janowitz twierdził, że wartości te w odniesieniu do żołnierzy zawodowych, pełniących przez długi okres służbę wojskową, mogą tworzyć specyficzny typ mentalności wojskowej²⁶. Zinternalizowane w toku służby wojskowej i realizowane w służbie wartości zawodowe są określane mianem profesjonalizacji wojskowej²⁷.

- 4) Wojsko jako grupa określa też środki identyfikacji i odrębności od innych grup. Przykładowo mundur żołnierski, którego noszenie jest prawnie zastrzeżone tylko dla wojskowych, odróżnia żołnierzy jako reprezentantów wojska od członków innych grup społecznych i pozwala na ich identyfikację. Podobne znaczenie, wyróżniające żołnierzy jako przedstawicieli określonej grupy, ma przestrzeganie ceremoniału wojskowego, wojskowych zwyczajów i obyczajów, a także określony regulaminami sposób zachowania się żołnierzy w służbie i poza nią²⁸.

Na podstawie przedstawionej powyżej charakterystyki właściwości należy stwierdzić, że wojsko jako całość jest wyjątkowo oczywistym przykładem grupy społecznej, ponieważ modelowo prezentuje wszystkie cechy charakterystyczne grupy przyjęte przez Szczepańskiego. Wydaje się jednak, że powyższe cechy wojska jako grupy społecznej stanowią warunek konieczny, ale nie wyczerpujący. W mniejszym stopniu bowiem zostały wyeksponowane pewne cechy wojska pozwalające traktować armię jako grupę zorganizowaną czy też unikalną organizację społeczną.

WOJSKO JAKO GRUPA ZORGANIZOWANA

W powyższej charakterystyce wojska jako grupy społecznej zostały ukazane najpierw cechy wojska jako określonej zbiorowości społecznej, a następnie zasygnalizowano istnienie jej wewnętrznej struktury oraz pewnych tego implikacji. Istnieje jednak jeszcze inna możliwość prezentacji socjologicznej wojska jako grupy polegająca na przedstawieniu wojska jako **grupy zorganizowanej** czy też **organizacji społecznej**. W tym ujęciu przedmiot obserwacji nie ulega zmianie, natomiast zmienia się sposób jego ujęcia, który nie eksponuje już wartości grupowych, ale właśnie wartości organizacyjne albo instytucjonalne.

Wojsko jest najczęściej charakteryzowane jako grupa zorganizowana lub organizacja społeczna. Jako taka posiada wiele cech, które spotykamy również w innych organizacjach, ale w stopniu częstokroć spotęgowanym. Jak twierdzi Jerzy Józef Wiatr *Cechy te występują w różnych ustrojach i epokach historycznych, jednakże ich nasilenie i sposób występowania zależą od konkretnych warunków rozwojowych, szczególnie zaś od ustroju społeczno-politycznego, poziomu technologii i okoliczności geopolitycznych*²⁹.

²⁶ Zob. M. Janowitz, *Professional Soldier. A Social and Political Portrait*, Illinois 1960. Janowitz wskazywał na istnienie „wojskowej mentalności”, która charakteryzuje się tradycjonalizmem i brakiem pomysłowości, nacjonalizmem i szowinizmem etnicznym, nadmiernym przywiązywaniem uwagi do dyscypliny formalnej. Istota nowej doktryny wychowawczej miała polegać na wyrabianiu inicjatywy i nieustannego nowatorstwa, likwidacji szowinizmu etnicznego, uwzględnianiu czynników ludzkich zgodnie z wiedzą o stosunkach międzyludzkich.

²⁷ Zob. B. Abrahamson, *Military Professionalization and Political Power*, Beverly Hills 1971.

²⁸ Z. Szewczyk, dz. cyt., s. 13.

²⁹ J. J. Wiatr, *Socjologia wojska*, Warszawa 1982, s. 29.

Cechy armii jako organizacji społecznej badacz szereguje następująco:

- 1) *armia jest organizacją o przewadze więzi formalnej nad więziami personalną*
- 2) *armia jest instytucją biurokratyczną o strukturze hierarchicznej*
- 3) *armia jest środowiskiem społecznym o własnym systemie uwarstwienia*
- 4) *armia jest grupą bojową, zorganizowaną dla zwycięskiej walki*³⁰.

Każda z tych cech występuje również w niektórych innych organizacjach społecznych, choć w niejednakowym stopniu. To co wyróżnia armię jako instytucję swoistą, to szczególne połączenie i nasilenie tych cech. Trzy pierwsze cechy mają charakter strukturalny związany z typem wewnętrznych stosunków istniejących w tej organizacji społecznej, zaś czwarta funkcjonalny i wiąże się ze szczególnym przeznaczeniem wojska³¹. Współcześnie wojsko, ze względu na swoje funkcje, może być także postrzegane jako organizacja przeznaczona do utrzymywania i zaprowadzania pokoju albo, jak to ujął Charles Moskos, realizowania wielu innych niż wojenne operacji zwanych jako *military operations other than war*³².

1) Armia jest organizacją o przewadze więzi formalnej nad personalną. Stwierdzenie tego typu wiąże się z wyróżnieniem dwóch typów więzi występujących w grupach i organizacjach społecznych. Chodzi tu o więzi o charakterze formalnym i personalnym. Wiąż o charakterze formalnym polega na uczestnictwie w jakiejś strukturze zorganizowanej z powodów formalnych a zatem pozasobowych. Wiąż personalna ma charakter odmienny. Jest kształtowana z motywacji autotelicznych i opiera się na osobistym kontakcie, w którym kluczową rolę odgrywają – solidarność, zaufanie i lojalność. Przewaga więzi formalnej w wojsku wynika z faktu, że całokształt norm postępowania we wzajemnych kontaktach żołnierzy jest ściśle określony regulaminem wojskowym. Tak więc w wojsku formalny aspekt więzi społecznej wybija się na plan pierwszy³³.

Nie oznacza to, że w wojsku nie występuje wiąż personalna. Jest ona obecna powszechnie, ale zawsze ma wtórny charakter jako pochodna od więzi formalnej. Krótko mówiąc, armia to mozaika wielu grup personalnych, ale zawsze powstających w ramach struktur formalnych (załogi, drużyny, plutonu czy kompanii)³⁴. Jak zauważył Edward Albert Shils *Ponowne odkrycie grup pierwotnych (czyli nieformalnych, jak to się określa w The American Soldier) nie przystosowało jej autorom [...] fundamentalnego faktu, polegającego na tym, że wielka organizacja typu armii jest czymś więcej niż zbiorem grup pierwotnych. Są oni w pełni świadomi tego, że armia stanowi organizację, w której formalnie ustanowione instytucje sprawują władzę nad ludźmi, z którymi nie łączą ich w ogóle żadne stosunki bezpośrednie. Podstawowe znaczenie rozkazu i sankcji nigdy nie znika z ich pola widzenia*³⁵.

2) Armia jest instytucją biurokratyczną. Ta jej cecha określa typ wewnętrznych zależności, które istnieją w wojsku. Termin „instytucja biurokratyczna” wprowadzony przez Maxa Webera zakłada istnienie: a) *podporządkowania wyłącznie pionowego z dołu do góry, b) hierarchii stanowisk i stopni z prawem awansowania wyłącznie z góry w dół. Cechy te różnią wojsko jako instytucję biurokratyczną od niebiurokratycznej (np. urząd państwowy, koncern przemysłowy) od instytucji niebiurokratycznej (np. demokratycznie zorganizowana partia, stowarzyszenie kulturalne). W instytucji*

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże, s. 29 i 34.

³² Por. Ch. Moskos, *The Media and the Military in Peace and Humanitarian Operation*, Chicago 2000.

³³ Por. F. Lehouck, *Armia a biurokracja*, „Studia Socjologiczno-Polityczne”, 1968, nr 25, s. 147–175.

³⁴ J. J. Wiatr, dz. cyt., s. 30.

³⁵ E. A. Shils, *Primary Groups in the American Army* [w:] *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of "The American Soldier"*, New York 1950, s. 19. Zob. także M. Janowitz, *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II* [w:] *On Social Organization and Social Control*, J. Burk (ed. and with an introd.), Chicago and London 1991, s. 160–175.

niebiurokratycznej uzależnienie jest dwustronne: władze organizacji mają określone uprawnienia w stosunku do ich członków, ale są przed nimi odpowiedzialne za swoją działalność. Równocześnie w organizacji takiej awans organizacyjny pochodzi z dołu a nie z góry (z wyboru przez członków, a nie z nominacji władz zwierzchnich). Armia, jak z powyższego wynika, należy do typu instytucji biurokratycznych co tym silniej przemawia za jej badaniem w kontekście instytucjonalnym³⁶.

Stwierdzenie, że armia jest organizacją czy też instytucją biurokratyczną implikuje zdaniem Wiatra bardziej szczegółowe dyrektywy metodologiczne jej badania: *Potrzebne są szczegółowe i konkretne badania wpływu, który struktura hierarchiczna wywiera na sposób wykonywania funkcji dowódczych*³⁷. Również należy wykazywać, że „funkcja dowódcy zakłada obowiązek i prawo regulowania rozkazem postępowania podkomendnych. Dowódca nie jest więc tylko naturalnym przywódcą, działającym siłą przykładu i osobistym wpływem. Jest także i przede wszystkim ogniwem hierarchicznego systemu władzy i podporządkowania. To w jakiej mierze potrafi on łączyć swą oficjalną rolę biurokratyczną z funkcją naturalnego przywódcy grupy, zależy od umiejętności i cech osobistych”³⁸.

3) Armia to środowisko społeczne o własnym systemie uwarstwienia. Hierarchia stanowisk w wojsku różni się od innych hierarchii biurokratycznych wyraźnym podziałem na warstwy społeczne (oficerów, podoficerów i szeregowców). Dystans między pozycją społeczną oficerów a podoficerów oraz podoficerów i szeregowców jest wyraźnie zaznaczony. O znaczeniu tego zagadnienia mogą świadczyć liczne opracowania socjologiczne na temat uwarstwienia społecznego w wojsku³⁹. Opracowania na ten temat raczej zgodnie podkreślają, że zbyt duży dystans społeczny między oficerami a podoficerami i szeregowcami ujemnie wpływa na morale żołnierzy. Studium Samuela Andrew Stouffera dostarcza wielu ciekawych danych na temat tzw. społecznego perspektywizmu w opiniach oficerów i szeregowych żołnierzy. Polega on na występowaniu różnic w opiniach w zależności od pozycji społecznej. Zjawisko to było sygnalizowane przez amerykańskich socjologów po drugiej wojnie światowej, ale jest ono w dalszym ciągu aktualne i nie ogranicza się bynajmniej tylko do armii amerykańskiej.

Uwarstwienie i dystans między poszczególnymi warstwami czy korpusami może w różnych armiach być różne. Sprawia też szereg problemów badawczych, na przykład: *Jak dalece istotne, głębokie i trwałe są różnice pozycji społecznych w wojsku, od czego zależy ich pojawienie się i funkcjonowanie; Jaki jest stosunek różnych grup wojskowych do istniejącego systemu uwarstwienia; Jak wreszcie ten system wpływa na morale, dyscyplinę i wewnętrzną zwartość armii*⁴⁰. System uwarstwienia ma charakter zobiektywizowany, tzn. istnieje jako system praw i przywilejów niezależnych od wyobrażeń jednostek. Dlatego badanie tego zagadnienia powinno łączyć różne strategie badawcze, metody prowadzenia badań oraz metody analizy danych. W literaturze przedmiotu można między innymi odnaleźć szczególnie interesujące i mało znane podejście Stanisława Andreskiego⁴¹ zawarte w jego studium i eksponujące metodę badań historyczno-porównawczą w odniesieniu do tego rodzaju problematyki.

4) Armia jest grupą bojową zorganizowaną po to, by wygrać walkę. Jak już zaznaczono wcześniej, to cecha o charakterze funkcjonalnym. Ponadto armia stanowi szczególny typ grupy bojowej ze względu na jej dyspozycyjność, jakby to ujął Jan Maciejewski⁴², wobec sił społecznych sprawujących władzę

³⁶ J. J. Wiatr, dz. cyt., s. 31.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże, s. 32.

³⁹ J. D. Thomas, R. L. Simpson, *Classes, Morale and Performance in the United States Air Force* [w:] J. J. Wiatr, dz. cyt., s. 32.

⁴⁰ J. J. Wiatr, dz. cyt., s. 33.

⁴¹ Zob. S. Andreski, *Military Organization and Society*, London 1968.

⁴² J. Maciejewski, *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*, Wrocław 2012, s. 37 i nast.

i jest tej władzy podstawową ostoją. Według Wiatra *Cechy grupy bojowej – szczególnie wewnętrzna zwartość i solidarność, swoiste poczucie honoru i duma grupowa, obawa przed ingerencją niepowołanych intruzów – dają się zrozumieć tylko na gruncie analizy funkcji jakie armia ma do spełnienia. W dobie pokoju ogromny wysiłek armii poświęcony jest przygotowaniu się na ewentualność wojny, której termin nie jest znany. W odróżnieniu więc od pozostałych instytucji społecznych armia wykonuje funkcje [...] poza ramami normalnych, codziennych zadań rozwiązywanych przez społeczeństwo. W momencie wybuchu wojny proporcje ważności ulegają zmianie; funkcje armii wysuwają się na czoło funkcji realizowanych w społeczeństwie*⁴³.

W okresie długotrwałego pokoju, a więc i bezczynności wojska, armia staje się skłonna do manifestowania swojej roli bojowej w stosunku do przeciwnika, którego sama sobie określa. Współczesny militarizm, zdaniem niektórych badaczy, wywodzi się właśnie z bezczynności armii w dobie pokoju. Jak zauważa Alfred Vagts, *armie stając się narcystycznymi wierzą, iż istnieją dla siebie samych. Armia zbudowana tak, by służyła samym wojskowym, a nie wojnie, jest armią militarystyczną*⁴⁴. Dobrym przykładem potwierdzającym tę tezę była przez długie lata Ameryka Łacińska, gdzie armie pozbawione możliwości udokumentowania swej roli bojowej wkraczały w sferę polityki, przejmując wielokrotnie władzę zarezerwowaną dla cywili. Militarizm występuje nie tylko w warunkach bezczynności wojska, czego dowodem są dzieje militarizmów w różnych częściach świata i istnienie reżimów militarystycznych czy totalitarnych.

Wojsko jako grupa społeczna wywiera na jednostkę istotny wpływ w procesie socjalizacji przez odpowiednie kształtowanie jej osobowości, wartości fizycznych, moralnych oraz spełnianie szczególnej roli społecznej. Jest to wyraźnie widoczne w siłach zbrojnych, których podstawę stanowi pobór i w których przygotowuje się nie tylko sprawnego żołnierza, lecz w równej mierze obywatela odznaczającego się wartościami pożądanymi dla społeczeństwa. Wojsko dysponując odpowiednio przygotowaną kadrami i skutecznymi środkami oraz metodami oddziaływania wychowawczego, a tym samym tworząc charakterystyczne środowisko społeczne, wyjątkowo efektywnie oddziałuje na kształtowanie postaw ludzkich. Można więc z powyższego wyprowadzić piątą cechę socjologiczną wojska jako grupy (organizacji) społecznej, rozszerzającą katalog cech wyszczególnionych przez Wiatra o to, że jest to grupa o dużych właściwościach socjalizacyjnych⁴⁵.

ZAKOŃCZENIE

W istniejącej literaturze socjologicznej zwraca się uwagę na fakt, że wojsko w porównaniu z innymi grupami społecznymi jest organizacją szczególną czy też unikalną, posiadającą swoje specyficzne cechy. Podkreśla się także zacieranie różnic między organizacją wojskową a innymi organizacjami społecznymi z uwagi na współczesne zmiany zachodzące pod wpływem techniki. Nie podejmując szczegółowej analizy problemu, czy wojsko jest odmienną instytucją społeczną, czy też zacierają się różnice między nią a innymi instytucjami społecznymi, należy jednak zwrócić uwagę na to, że charakteryzuje się ona pewnymi specyficznymi cechami.

Wojsko jest specyficzną instytucją o wyraźnie oznaczonej strukturze hierarchicznej, określanej w literaturze socjologicznej mianem struktury biurokratycznej. Znajduje to wyraz w poglądach Maxa

⁴³ J. J. Wiatr, dz. cyt., s. 35.

⁴⁴ A. A. Vogts, *History of Militarism. Romance and Realities of a Profession*, New York 1937, s. 13.

⁴⁵ Z. Szewczyk, dz. cyt., s. 14.

Webera, który podawał wojsko jako przykład idealnej biurokracji⁴⁶. Literatura dotycząca biurokracji traktuje ją co najmniej w dwojaki sposób. Po pierwsze, jako narzędzie lub mechanizm stworzony dla sprawnego i skutecznego wypełniania jakiegoś celu lub celów. W tym ujęciu jest ona wzorem racjonalności, jak również sprawnej realizacji celów. Po drugie, biurokracja stanowi instrument władzy, a także sprawowania kontroli nad ludźmi i różnymi sferami życia oraz stałej ekspansji tej władzy w interesie samej biurokracji i jej pryncypatów⁴⁷.

Natomiast hierarchia uwidacznia się w odrębności umundurowania, noszenia różnych stopni i innych symboli wojskowych, które ukazują pozycję danego żołnierza na drabinie hierarchicznej, jakkolwiek nie zawsze dokładnie. Hierarchia ta jest wyraźnie oznaczona i widoczna nie tylko wewnątrz wojska, ale i dla społeczeństwa cywilnego. Fakt ten ma swoje konsekwencje społeczne: 1) Wyraźnie oznaczona hierarchia zobowiązuje do określonych postaw i zachowań nie tylko w czasie pełnienia funkcji wojskowych (jak w innych instytucjach społecznych), lecz i poza instytucją wojskową; 2) Zewnętrzne symbole hierarchii posiadają znaczącą wartość dla żołnierzy (awanse, odznaczenia, rodzaje umundurowania itp.) z uwagi właśnie na określanie ich pozycji w wojsku, jak również z pewnych względów natury psychologicznej. Dlatego też mogą być wykorzystane w oddziaływaniach socjotechnicznych zmierzających do wyrobienia posłuszeństwa, lojalności i zachowań zgodnych z normami życia wojskowego; 3) Znaczenie hierarchii polega i na tym, że stanowi ona dla społeczeństwa cywilnego kryterium oceny żołnierza, gdyż na tej postawie oceniana jest ogólna wartość człowieka noszącego mundur, co pozwala umieścić go na określonej skali prestiżu społecznego.

Z tego też względu żołnierz będzie zainteresowany posiadaniem możliwie najbardziej znaczących i wysoko notowanych w społeczeństwie symboli hierarchicznych, zwłaszcza z uwagi na ocenę najbardziej bliskiego mu środowiska społecznego (rodziny, grupy koleżeńskiej, środowisk lokalnych): 1) uzyskanie określonych symboli hierarchicznych będzie się wiązać z posiadaniem odpowiednich przywilejów nie tylko w hierarchicznej strukturze wojska, lecz także wśród społeczeństwa (zwiększona płaca, samochód służbowy, lepsze mieszkanie, przebywanie w bardziej znaczących środowiskach społecznych, lepiej wyposażone miejsce pracy, łatwiejsze nawiązywanie kontaktów społecznych itp.); 2) posiadanie symboli wiąże się ze ściśle uregulowanym zakresem kompetencji – podporządkowanie niższym stopniem – a zarazem wymaga odpowiedzialności i podporządkowania tym, których hierarchia jest wyższa; 3) w hierarchicznej organizacji droga do kariery stoi otworem przed każdym, kto spełnia formalne wymogi, tj. legitymuje się określonym wykształceniem, posiada doświadczenie zawodowe i wywiązuje się zadowalająco ze swoich obowiązków; 4) komunikacja w organizacji biurokratycznej takiej jak wojsko jest ściśle określona przez przepisy – obowiązuje tzw. droga służbowa lub łańcuch dowodzenia. W dół hierarchii płyną rozkazy i polecenia służbowe, w górę raporty i meldunki o ich wykonaniu. Ponadto, wszystkie stanowiska w wojsku są obsadzone w drodze nominacji⁴⁸.

Wojsko dysponuje szczególnymi środkami działania, co wynika z jego celów instytucjonalnych. Posiadanie skomplikowanej techniki i technologii niszczenia, wielkiej ilości oraz różnorodności śmiertelnej broni w sposób jednoznaczny różni tę instytucję od innych instytucji społecznych, w szczególności zaś poprzez: 1) istnienie jednoznacznie sprecyzowanych norm zachowania żołnierzy, które w drobiazgowy sposób nie tylko wyznaczają obsługę i wykorzystanie tych środków działania, lecz także mają na celu wykształcenie pożądanych nawyków żołnierskich, np. dyscypliny, ścisłego

⁴⁶ S. Andreski, *Maxa Webera oślnienia i pomyłki*, Warszawa 1992, s. 131–141.

⁴⁷ S. E. Eisenstadt, *Biurokracja, biurokratyzacja i odbiurokratyzowanie* [w:] *Elementy teorii socjologicznych. Materiały z dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, M. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red. nauk.), Warszawa 1975, s. 596–608.

⁴⁸ A. Z. Kamiński, *Instytucje i organizacje* [w:] *Sociologia. Problemy podstawowe*, Z. Krawczyk i W. Morawski (red.), Warszawa 1991, s. 138–142.

wykonywania zaleceń i nakazów, odpowiednich predyspozycji fizycznych i psychicznych, morale żołnierza; 2) istnienie specyficznego systemu organizacyjnego wojska, który staje się coraz bardziej skomplikowany przez różnorodne ogniwa dowodzenia i kierowania; powoływanie nowych jednostek organizacyjnych i instytucji wojskowych oraz często przeprowadzane zmiany organizacyjne; 3) konieczność doboru ludzi o wysokich kwalifikacjach, wartościach prospołecznych, należytych predyspozycjach psychofizycznych, wymagających z kolei odpowiedniego i odmiennego od istniejącego w cywilnym systemie edukacyjnym, szkolnictwa wojskowego.

Wojsko kultywuje wiele różnorodnych tradycji narodowo-patriotycznych. Dlatego też występuje w nim, niespotykane w innych instytucjach, swoiste przywiązanie do munduru, oznaczeń i symboli stopni wojskowych, specyficzne nazewnictwo oraz słownictwo, ceremoniał wojskowy i wiele innych charakterystycznych tylko dla wojska symptomów. To pielęgnowanie narodowych tradycji ma znaczenie, zwłaszcza w odniesieniu do: 1) integrowania grup żołnierskich wokół celów stawianych przed wojskiem przez centralne organa władzy politycznej i wynikające z nich zadania wykonywane przez wojsko; 2) integrowania społeczeństwa wokół wartości ideologicznych, politycznych, moralno-społecznych, których swoistym ucieleśnieniem są siły zbrojne jako jedna z podstawowych instytucji politycznych państwa. W tym względzie wojsko stara się być odpowiednim wzorcem określonych postulowanych wartości społecznych.

Wojsko jest wreszcie organizacją dążącą do wyjątkowo sprawnego działania. Mówi się, że jest ono organizacją o wysokim stopniu niezawodności. Jakkolwiek ta dążność powinna cechować inne instytucje społeczne, to jednak z uwagi na charakter wojska jako grupy społecznej i jako instytucji oraz dysponowanie szczególnymi środkami przemocy, jak również spełnianie wyjątkowo ważnych dla społeczeństwa i państwa funkcji – w organizacji sił zbrojnych będzie istnieć szczególne uwrażliwienie na wszelkie przejawy dysfunkcyjności w działaniu instytucjonalnym.

SUMMARY

The article presents different possibilities of sociological characteristic of the military forces. It describes the military as a social community, which can be regarded as a population, a statistical collectivity and sociological or social category. The main characteristics of a military community is based on superiority of formal ties over personal and presence of powerful system of socialization and distinctive stratification. Finally, it presents the military as an organized group (dispositional, high reliable) important bureaucratic organization in society: on the one hand - intended to combat (fighting); on the other hand – designed to peacekeeping missions or operations other than war.

KEYWORDS

army, collective consciousness, social group, the group organized a group of disposable, bureaucratic organization

BIBLIOGRAFIA

- Abrahamson B., *Military Professionalization and Political Power*, Beverly Hills 1971.
- Andreski S., *Maxa Webera olśnienia i pomyłki*, Warszawa 1992.
- Andreski S., *Military Organization and Society*, London 1968.
- Bartone P. T., Kirkland F. R., *Optimal Leadership in Small Army Units* [w:] *Handbook of Military Psychology*, R. Gal, A. D. Mangelsdorff (ed.), New York 1991, s. 393–409.
- Eisenstadt S. E., *Biurokracja, biurokratyzacja i odbiurokratyzowanie* [w:] *Elementy teorii socjologicznych. Materiały z dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, M. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red. nauk.), Warszawa 1975.
- Janowitz M., *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II* [w:] *On Social Organization and Social Control*, J. Burk (ed. and with an introd.), Chicago and London 1991, s. 160–175.
- Kamiński A. Z., *Instytucje i organizacje* [w:] *Socjologia. Problemy podstawowe*, Z. Krawczyk i W. Morawski (red.), Warszawa 1991.
- Maciejewski J., *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*, Wrocław 2012.
- Mazur J., *Grupa społeczna* [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa 1989.
- Moskos Ch., *The Media and the Military in Peace and Humanitarian Operation*, Chicago 2000.
- Ossowski S., *Wielogłowy Lewiatan i grupa społeczna. O perypetiach pojęciowych w socjologii*, [w:] *Dzieła*, t. 4, Warszawa 1967.
- Rybicki P., *Struktura społecznego świata*, Warszawa 1979.
- Shills E., Janowitz M., *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II*, [w:] *Public Opinion and Propaganda*, D. Katz i in. (red.), New York 1956.
- Shils E. A., *Primary Groups in the American Army* [w:] *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of "The America Soldier"*, New York 1950.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972.
- Szewczyk Z., *Wojsko jako zbiorowość społeczna* [w:] *Wojsko w systemie politycznym państwa*, cz. 2, Warszawa 1980.
- Szmátka J., *Małe struktury społeczne. Wstęp do mikrosocjologii strukturalnej*, Warszawa 1989.
- Szmátka J., *Próba strukturalistycznej koncepcji małej grupy społecznej*, [w:] *Małe struktury społeczne*, J. Machaj (red.), Lublin 1998.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Warszawa 2002.
- Trejnis Z., *Sily zbrojne w państwie demokratycznym i autorytarnym*, Warszawa 1997.
- Vogts A. A., *History of Militarism. Romance and Realities of a Profession*, New York 1937.
- Wiatr J. J., *Socjologia wojska*, Warszawa 1982.
- Williams R. R., *The Language of the Army in English*, New York 1979.